

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1850-1851

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Ապիոն Ալեքսանդրիացին ապրել է մ. թ. I դարում և ժամանակակիցն է Հովսեպոս Փլավիոսի Մնվել է Ալեքսանդրիայում: Եղել է հայտնի քերական: Տիրերիոս կայսեր ժամանակ մեկնել է Հռոմ և դարձել ճարտասանության դասատու: Կալիգուլայի ժամանակ գլխավորել է Ալեքսանդրիայից կայսեր մոտ ուղարկված հակահրեական պատվիրակությունը և հրեաներին մեղադրող հատուկ հուշագիր հանձնել Կալիգուլային: Ապիոնը եղել է զարգացած հեղինակ: Նա առավելապես հայտնի է եղել որպես Հոմերոսի մեկնիչ: Գրել է նաև Եգիպտոսի պատմությունը, բաղկացած հինգ գրքից, բայց նրա գործերից մեզ չնչին մի մաս է հասել: Նրա մասին մենք առավելապես տեղեկանում ենք Հովսեպոսի ներկա հակաճառությունից: Պարզվում է, որ Ապիոնը իր աշխատություններում ամեն կերպ ձգտել է վարկաբեկել հրեաներին, որոնց պաշտպանությանն է նվիրված Հովսեպոսի «Ընդդեմ Ապիոնի» երկը:

2 Այստեղ Հովսեպոսը նկատի ունի Աստվածաշնչի հետևյալ գրքերը, որոնք բովանդակում են հրեաների ավանդական պատմությունը. Հնգամատյան (Մեղնագոց, Ելից, Ղևտացվոց, Թվոց, Երկրորդ օրինաց գրքերը), Նավյան Հեսու, Դատավորաց, Թաղավորաց Ա. Բ. Գ, Դ, Մնացորդաց Ա և Բ, Սգրասի, Նեեմիայի, Եսթերի, Մակաբայեցվոց Ա, Բ և Գ գրքերը և, հավանաբար, Սաղմոսներն ու Առակաց գիրքը: Հրեաների ծագումնաբանության և դավանաբանության հիմքը կազմող Հնգամատյանի հեղինակությունը վերագրվում է հրեական լեգենդար մարգարե և օրենսդիր Մովսեսին, որը հրեաներին դուրս բերեց Եգիպտական գերությունից, առաջնորդեց Սինայի անապատով մինչև ավետյաց երկիրը և, իբր, հաղորդակցելով Եհովայի՝ հրեաների աստծու հետ, իր ժողովրդին տվեց հիերոկրատիկ հասարակության ներքին հարաբերությունները կարգավորող օրենքները:

3 Աքեմենյան արքաներից Արտաքսերքսես Ա-ն 465 թ. պարսկական գահի վրա հաջորդեց Քսերքսեսին (486—465 թթ.) և թագավորեց 40 տարի:

4 Խոսքը 490 թ. Դարեհ Ա-ի և 480 թ. Քսերքսեսի Հունաստան կատարած արշավանքների մասին է, որոնք, ինչպես հայտնի է, վերջացան անհաջող:

5 Բերոսոսը (330—250 թթ. մ. թ. ա.) եղել է Բաբելոնում Բելի տաճարի քուրմը: Սեպագիր աղբյուրների հիման վրա նա հունարեն գրել է Բաբելոնի պատմությունը *καλδαικα* կամ *Βαβυλωνιακα* վերնագրով, որն իր ժամանակ հայտնի է եղել հելլենիստական աշխարհում (*P. Schabel, Berossus und die babylonisch-hellenistische Literatur, Leipzig—Berlin, 1923; И. М. Дзяконов, История Мидии. М.—Л., 1956, էջ 35 և հաջ.*): Բերոսոսի

հեղինակությունը հայտնի է եղել Մովսես Խորենացուն. «Այլ և բաղում արք,— գրում է պատմահայրը,— անուանիք և իմաստութեան պարապեալք ի Յունաց աշխարհէն՝ հոպացան ոչ միայն զգիրս դիւանացն այլոց աղգաց թագաւորացն և զմեհնիցն յեղուլ ի յոյն բան,— որպէս գտանեմք զայն, որ և զԲերոսոսն յայս լորդորեաց զայր քաղղէացի և զվարժ ամենայն իմաստութեամբ,— այլ և զմեծամեծս և զզարմանալոյ արժանաւորս յարուեստից. և ուրեք գտեալ աշխատութեամբ, հաւաքեալ փոխեցին ի յոյն լեզու» (Մ. Խորենացի, Ա, ք)։ Բերոսոսից մեք բերված ընդարձակ հատվածները առանձին արժեք են հաղորդում Հովսեպոսի այս երկին, քանի որ քաղղեացի պատմագրի երկը մեզ չի հասել։

6 Նոքոսը Աստվածաշնչի Նոյ նահապետն է։ Բերոսոսի մեղ շհասած բնագրում նրա անունը, ինչպես հաղորդում է բյուզանդական մատենագիր Սինկելոսը, եղել է Քսիսութրիս։ Խորենացին ևս Բերոսոսից քաղած իր վկայության մեջ Նոյի փոխարեն հիշատակում է Քսիսութրիս անունը։ (Մովսես Խորենացի, Ա, զ)։

7 Նաբուպալասարը թագավորել է Բաբելոնում մ. թ. ա. 625—604 թթ.։

8 Նաբուքոդոնոսորը թագավորել է մ. թ. ա. 604—561 թթ.։

9 Պարսից Կյուրոս արքան իշխել է մ. թ. ա. 559—529 թթ.։

10 Խոսքը Նաբուքոդոնոսորի մասին է։

11 Բաբելոնի «կախյալ պարտեզները» համարվել են հին աշխարհի յոթ հրաշալիքներից մեկը։ Դրանց առավել լրիվ նկարագրությունը տվել է հույն պատմիչ Կտեսիասը, որից և քաղել է Դիոդորոս Սիկիլիացին (Diodor., II, 7 և հաջ.)։

12 Այստեղ ամբողջ մի հատված (§§ 135—141) բառացի կրկնվում է Հովսեպոսի «Հրեական հնախոսություն» մատյանում (X, 219—226)։ Կրկնությունից խուսափելու համար մենք այն զանց ենք արել «Հնախոսության» համապատասխան մասերը թարգմանելիս։

13 Հովսեպոսն այստեղ նկատի ունի մ. թ. ա. IV դարի հույն հեղինակ Կտեսիասին, որը Ասորեստանի տերության առասպելական հիմնադիրներ Նինոսի և Շամիրամի (Սեմիրամիս) պատմության համար գլխավոր հեղինակությունն էր համարվում հին աշխարհում (հմտ. Herodot., I, 84)։

14 Փիլոստրատոսը գրել է Հնդկաստանի և Փյունիկիայի պատմությունը, որի մասին մեզ հասած միակ վկայության համար մենք պարտական ենք դարձյալ Հովսեպոսին։

15 Մեզասթենեսն այն հեղինակն է, որին հետագայի հույն պատմիչները պարտական են Հնդկաստանի վերաբերյալ իրենց ունեցած դիտելիքների մեծ մասի համար։ Սելևկոս Ա Նիկատորի կողմից նա շուրջ 300 թ. դասպանության կազմում ուղարկված է եղել հնդկական թագավոր Չանդրադուպտայի մոտ։

16 Լիբիա ասելով հնում հասկացել են ընդհանրապես Աֆրիկան, իսկ որոշ դեպքերում՝ Աֆրիկայի հյուսիսային մասերը։ Իբերիան այս դեպքում Պիրենյան թերակղզին է։

17 Պերսիսը համապատասխանում է «Աշխարհացոյց»-ի Պարսք նահանգին (Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 114)։

18 Բորսիպա. այժմ Բիրս Նիմրոդ բնակավայրը Բաբելոնից հարավ։

19 Կարմանիա մարզը գտնվում է Պարսից ծոցի ափին։

20 Տե՛ս Herodot., II, 104, որտեղից գրեթե բառացի վերցրել է Հովսեպոսը։

21 Թևրմոդոնտ (Թերմետ-չայ) և Պարթենիոս գետերը գտնվում են Փոքր

Ասիայում, առաջինը՝ Թեմիսկիրայի մոտ, Պոնտոսում, երկրորդը՝ Պափլագոնիայում:

22 Մակրոնների ցեղն ապրում էր Պոնտոսում: Նրանց մասին հիշատակում է դեռևս VI դարի վերջի V դարի սկզբի մատենագիր Հեկատեոս Միլետացին: Մակրոններին և նրանց երկիրը առավել մանրամասն նկարագրել է ականատես Քսենոփոն Աթենացին իր «Անաբասիս» երկում (*Xenoph., Anab., IV, VIII, —118*).

23 Հուլյն բանաստեղծ խոյրիլոսը ծնվել է Սամոս կղզում և եղել է Հերոդոտոսի կրտսեր ժամանակակիցն ու մտերիմը: Գրել է էպիկական պոեմ, նվիրված հուլյն-պարսկական պատերազմներին: Այգ՝ մասին հիշատակում է Ստրաբոնը (*Strabo, VII, 9, c. 303*).

24 Հեկատեոս Միլետացի: Մ. թ. ա. VI դ. վերջի և V դ. սկզբի հուլյն մատենագիր. ապրել է հուլյն-պարսկական պատերազմների շրջանում, որի ժամանակ էլ ծավալել է քաղաքական լայն գործունեություն: Շրջել է շատ երկրներ և գրել մի շարք երկեր, որոնցից միայն հատվածներ են մեզ հասել: Ինչպես երևում է, նրա երկերը գեռևս պահպանվում էին Հովսեպոսի ժամանակ:

25 Ադաթարքիդես: Մ. թ. ա. II դ. հուլյն հեղինակ, որը գրել է պատմական և աշխարհագրական մի շարք երկեր:

26 Ստրատոնիկեն դուստրն էր Սելևկյան թագավոր Անտիոքոս Ա Սոտերի և ամուսնացած էր Մակեդոնիայի Դեմետրիոս Բ թագավորի հետ (տե՛ս հաջորդ ծանոթ.): Նրբ Դեմետրիոսը կնքեց իր երկրորդ ամուսնությունը, Ստրատոնիկեն օգնություն խնդրեց Սելևկոս Բ Կալլինիկոսից:

27 Դեմետրիոս Բ (մ. թ. ա. 239—229 թթ.), Մակեդոնիայի թագավոր, որդին Անտիգոնոս Գոնատասի:

28 Սիրիան հալկական մատենագրության նույն Ասորիքն է:

29 Սելևկոս Բ Կալլինիկոսը թագավորել է մ. թ. ա. 247—225 թթ.:

30 Անաբասիս: Անվանի սկյութացի, որը հուլյն օրենսդիր Սոլոնի ժամանակ (մ. թ. ա. VII դ. վերջ) այցելել է Աթենք: Այդ մասին վկայում են նաև Հերոդոտոսը, Պլատոնը, Պլուտարքոսը և ուրիշներ:

31 Սկյութացիների մասին Հովսեպոսի այս վկայությունները քաղված լինելով Հերոդոտոսից (գուցե և Հեկատեոսից), բնականաբար արտացոլում են ոչ թե իր ժամանակի, այլ մ. թ. ա. VI դարից առաջ ընկած ժամանակաշրջանի սկյութական բարքերը:

32 Ապոլլոնիոս: Մ. թ. ա. III դ. հուլյն հեղինակ, որի գրչին է պատկանում «Արգոնավտիկա» էպիկական պոեմը:

33 Ակնարկությունը մ. թ. ա. 490 և 480 թթ. պարսիկների Հունաստան կատարած արշավանքների մասին է, երբ հույները, շարժման մեջ գնելով իրենց ամբողջ ուժերը, մեծ կորուստների գնով, հազիվ կարողացան հետ շարտել պարսիկներին և պահպանել իրենց երկիրը նվաճումից:

34 Պարսիկների այդպիսի բարքերի ու սովորությունների մասին վկայում է Հերոդոտոսը (*IV, 32*):

35 Ակնարկությունը հռոմեական տիրապետության դեմ 66 թ. Պաղեստինում ծաղած հրեական ապստամբության մասին է (տե՛ս առաջաբանը):

36 Խոսքը վերաբերում է ոչ թե Փոքր Ասիայում հաստատված գալատներին, այլ Գալիայում ապրող ցեղերին:

37 Այս Աղեքսանդրան Տիգրան Բ-ի ժամանակ Հրեաստանի թագուհին էր, որին հորենացին անվանում է «դժխոյն Հրէից Աղեքսանդրիայ, որ և Մեսաղինայ, որ էր լեալ կին Աղեքսանդրի... որ զայնու ժամանակաւ ունէր զթագաւորութիւնն Հրէից» (Մ. Խորենացի, Բ, Ժգ)։

38 Այս Պտղոմեոսը, Մեննայոսի որդին, ոչ մի առնչութիւն չունի Եգիպտոսի Պտղոմեոսների հետ։ Նա եղել է Կելե-Սիրիայի (Ներքին Ասորիք) ոչ մեծ թագաւորութեան տիրակալը մ. թ. ա. 85—40 թթ.։ Նրա իշխանութեան կենտրոնը եղել է Քաղկիսը։ Շատ հավանական է, որ այս Պտղոմեոսը դաշնակից էր Տիգրան Բ-ին, քանի որ պատերազմում էր հայոց թագաւորի թշնամի՝ Հրեաստանի դեմ։ Երբ 84—83 թթ. Տիգրանը նվաճեց Ասորիքը, Պտղոմեոսը, երևի, ընդունեց Տիգրանի գերիշխանութիւնը և մնաց Կելե-Սիրիայում նրան ենթակա կառավարիչ։

39 Այս Կլեոպատրան, որը կոչւում էր նաև Սելենե, Եգիպտոսի թագաւոր Պտղոմեոս Փրսկոնի (146—117 թթ.) դուստրն էր և ամուսնացել էր Սելևկյան մի քանի թագաւորների հետ։ Այս նույն դպքերի մասին դրել են նաև Ստրաբոնն ու Մովսես Խորենացին, որոնց վկայութիւնները ավելորդ չեմ համարում մեջ բերել։ «Այստեղ է հիմա Եգիպտոսի գետանցը. նրա դիմաց հիմնվել է Միջագետքի Սելևկիա բերդը, որը Պոմպեոսը միացրեց Կոմմագենեին։ Այդ բերդում մի ժամանակ բանտարկելուց հետո Տիգրանը, երբ Սիրիայից դուրս քշվեց, սպանեց Սելենեն, որը վերակոչված էր Կլեոպատրա» (Strabo, XVI, 2, 3, C. 749)։ «Եւ նոյն հետայն դիմէ յաշխարհն, Պաղեստինացւոց՝ վրէժս պահանջել ի Պտղոմայիդ Կղէպատրայ յաղագս Դիոնիսի որդւոյ նորա առ հայր իւր յանցանաց։ Առեալ գերի բազում և ի Հրէից՝ նստի շուրջ զՊտղոմայիդ քաղաքաւ։ Իսկ դշխոյն Հրէից Աղեքսանդրիայ, որ և Մեսաղինայ, որ էր լեալ կին Աղեքսանդրի, որդւոյ Յովհաննու, որդւոյ Շմաւոնի, եղբօր Յուդայ Մակաբէի, որ զայնու ժամանակաւ ունէր զթագաւորութիւնն Հրէից, ինչ բազումս տալով՝ դարձոյց զնա անտի։ Քանզի էր լուեալ և համբաւ, թէ Վալկուն ոմն անուն յեղուգակ խռովէր գերկիրն Հայոց...» (Մ. Խորենացի, Բ, Ժդ)։

40 Հյուրկանոս Բ։ Թագաւոր և քահանայապետ հրեից (79—40 թթ.), որը առաջին անգամ գահընկեց արվեց իր եղբոր՝ Արիստոբուլոսի կողմից, բայց վերականգնվեց հռոմայեցիների ձեռքով. երկրորդ անգամ նրան տապալեց Արիստոբուլոսի որդի Անտիգոնոսը և ի վերջո Հերովդեսը 39 թ. մահապատժի ենթարկեց 30-ամյա Հյուրկանոսին։

41 Արեստաս։ Արաբական նաբաթեա պետութեան թագաւոր։

42 Հովսեպոսի հաղորդած այս տեղեկութիւնները գրեթե նույնութեամբ կարդում ենք նաև Մովսես Խորենացու մատյանում (Բ, Ժե)։

43 Երիբով։ Ոչ մեծ քաղաք Հրեաստանում։ Հովսեպոսի այս դրածը աղբյուր է ծառայել Խորենացուն, որը խոսելով Միհրդատի մահվան մասին, գրում է. «Եւ ի ձեռն հօրն Պիղատոսի Պոնտացւոյ զՄիհրդատ սպանանէ թունաւոր դեղովք։ Վկայէ այսմ բանիս և Յովսեպոս ի ճառին, որ վասն ապրսամին պատմէ, այսպէս ասելով. «Պոմպէի հուպ յԵրիբով հասանեն աւետիք մահուանն Միհրդատայ» (Մ. Խորենացի, Բ, Ժե)։

44 Իաբինիոս։ Հռոմեական զորավար, որին Պոմպեոսը թողեց որպես իր փոխանորդը Արևելքում։

45 Հիշյալ Պտղոմեոսը, որը Եգիպտոսի այդանուն թագաւորների շարքում XI էր և կրում էր Ավլետես (Սրնգահար) մականունը, գահ բարձրացավ մ. թ. ա.

80 Թվին: Սակայն Հռոմը նրան ճանաչեց միայն 59 թվականին, այն էլ Պտղոմեոսի կողմից կաշառված Պոմպեոսի միջնորդությամբ: 58 թվականին մայրաքաղաք Ալեքսանդրիայի զայրացած ժողովուրդը նրան քշեց երկրից: Երեք տարի վտարանդի մնալուց հետո, նորից ստացավ իր զահր Պոմպեոսի հանձնակատար Գարինիոսի օգնությամբ: Բոլորին ատելի դարձած այս միապետը մահացավ 52 թ., դահր թողնելով իր դստեր՝ հայտնի Կլեոպատրային:

46 Քաղաքական այս դեպքերի մասին հաղորդում է նաև Մովսես Խորենացին (Բ, Ժդ):

47 Ստեփանոս Լեհացու թարգմանության մեջ Օրսանես (*Ὀρσανης*) անունը հայկականացվել ու դարձել է Արշամ (Գիրք Պատմութեանց Յովսեփոսի Երրայեցւոյ..., էջ 38): Նման սխալների հաճախ կարելի է հանդիպել այդ թարգմանության մեջ. մենք, սակայն, անհրաժեշտ չենք համարում ամեն անգամ անգրադառնալ դրանց:

48 Հռոմում Կատիլինայի դավադրության ճնշումից հետո (մ. թ. ա. 60 թ.), իշխանության գլուխ անցան Պոմպեոսը, Հուլիոս Կեսարը և իր անհաշիվ հարըստություններով հայտնի Կրասսոսը, կազմելով այսպես կոչված եռապետությունը (տրիումվիրատը): Սրանք հռոմեական տիրապետության տակ գտնվող երկրները բաժանեցին իրար միջև: Կրասսոսին բաժին ընկավ Ասորիքը: Ընչաքացությունից շլացած ու փառամոլ Կրասսոսը ցանկացավ իր կատարելիք նվաճումներով չափվել Ալեքսանդր Մակեդոնացու հետ և արշավեց պարթևների դեմ: Ոսկայն իր ռազմական տաղանդով չփայլող այս եռապետը Կարրայի (Խառան) մոտ 53 թ. դաժանորեն ջախջախվեց պարթևների զորավար Սուրենի կողմից և հատուցեց իր կյանքով: Կրասսոսի կենսագրությունը մանրամասն շարադրել է Պլուտարքոսը:

49 Այս նույն փաստը գրեթե նույնությամբ արձանագրված է նաև Խորենացու մատյանում (Բ, Ժէ), այն տարբերությամբ, սակայն, որ Խորենացին պարթևների գործունեությունը վերագրել է Տիգրանին: Պատմությունից հայտնի է, որ Կրասսոսի ջախջախումը Կարրայի մոտ տեղի էր ունեցել մ. թ. ա. 53 թ., իսկ Տիգրան Բ-ը գահակալել է մինչև 56 կամ 55 թ. և այդ ժամանակ հայոց թագավորն էր Տիգրանի որդի Արտավազդը: Պատմահայրը իր շարադրանքի մեջ միշտ պարթևական զորքի արշավանքը վերագրում է հայոց զորքին (Բ, Ժը):

50 Գալոս Կասսիոս Լոնգինոսը Կրասսոսի բանակի քվեստորն էր: Վերջինիս անփառունակ վախճանից հետո, հավաքելով հռոմեական ջախջախված լեգեոնների մնացորդները, նա կարողացավ իր ձեռքում պահել Ասորիքի որոշ մասը: Կասսիոսը հետագայում Հուլիոս Կեսարի դեմ կազմակերպված դավադրության գլխավոր ղեկավարներից մեկը:

51 Հետագա շարադրանքի ընթացքում Հովսեփոսը, դժբախտաբար, իր այս խոստումը չի կատարում:

52 Տե՛ս Ժանոթ. 38:

53 Հմմտ. Մ. Խորենացի, Բ, Ժթ:

54 Պենտեկոստե (հուն. πεντεκοστή) բառացի նշանակում է հիսուներորդ օր:

55 Այս և հետագա պարագաներում «տաճար» ասելով Հովսեփոսը միշտ նկատի ունի Իրուսաղեմում գտնվող Սողոմոնի հայտնի տաճարը:

56 Քորա (հուն. χῶρα — երկիր) հելլենիստական աշխարհում կոչվում էր քաղաքից դուրս գտնվող և քաղաքին պատկանող գյուղական վայրը, որի բնակչությունը չէր մտնում քաղաքային համայնքի մեջ:

57 Այս Պակորոսը ոչ թե նախորդ հատվածներում հիշատակված արքայորդին է, այլ նրա անվանակից արքունի տականապետը:

58 Բնադրում՝ τὸν χαλκοῦμενων ἐλευθερων ἱππέων.

59 Գալիլեան ընկած էր Պաղեստինի հյուսիս-արևմտյան հատվածում, Ծնիսարեթ լճի և Փյունիկեի միջև: Հրեական ապստամբության ընթացքում Գալիլեան խաղաղ առաջնակարգ դեր, հանդիսանալով ապստամբների կարևոր հենակետերից մեկը:

60 Հովսեպոսի «Հրեական հնախոսություն» գրքում (XIV, 348) այս նույն դեպքերին վերաբերող մասում տակառապետ (οἰνοχόος) բառի փոխարեն ընթերցվում է «ներքինի» (εὐνοῦχος):

61 Իդումեա երկրամասը գտնվում էր Մեռյալ ծովից հարավ և բնակեցված էր արաբական ծագում ունեցող իդումեացիներով: Իդումեայից էին սերում Հրեաստանի գահին նստած Հերովդեսները:

62 Հովսեպոսից մեր թարգմանած այս վերջին հատվածների բովանդակությունը հիմնական աղբյուրն է հորենացու պատմության երկրորդ գրքի XIX գլխի: Հովսեպոսի և հորենացու այս հատվածների համեմատության վերաբերյալ տես՝ Գ. Χαλιαν.β.β.κ.β., Армянские Аршакиды в „Истории Армении“ Моисея Хоренского, т. I, М., 1903, էջ 56—68, Գ. Խ. Սարգսյան, Աղբյուրների օգտագործման եղանակը Մովսես հորենացու մոտ, էջ 31—42:

63 Հմմտ. Մովսես հորենացի, Բ, ի:

64 Սա Մարկոս Անտոնիոսն է, որը մ. թ. ա. 43 թ. լեպիդոսի և Օկտավիանոսի հետ կաղմեցին երկրորդ եռապետությունը Հռոմում: Այս անգամ Հռոմի արևելյան տիրույթները անցան Անտոնիոսին:

65 Սամոսատ: Կոմմագենեի թագավորության մայրաքաղաքը:

66 Հին հույները բարբարոս էին համարում ընդհանրապես բոլոր ոչ-հելլեններին:

67 Անտիոքոս: Կոմմագենեի թագավոր (մ. թ. ա. 69—34 թթ.), որը թողել է նեմրուդ լեռան հոյակապ հուշարձանը:

68 Պլուտարքոսը (Anton., 34) այլ կերպ է պատմում Անտիոքոսի հանձնվելու մասին, գրելով, որ Անտոնիոսը խաղաղության դաշինք կնքեց Անտիոքոսի հետ այն բանից հետո, երբ վերջինս նրան վճարեց 300 տաղանդ, նախկինում Բենտիդիոսի պահանջած հաղարի փոխարեն:

69 Հմմտ. Մովսես հորենացի, Բ, ի:

70 Արտաքաղեսը (Արտավազդ) Հովսեպոսի այս հատվածում սխալմամբ անվանված է պարթև: Սա հայոց թագավոր Արտավազդ Բ-ն է, Տիգրան Բ-ի որդին, որին Անտոնիոսը համարում էր պարթևական արշավանքի ժամանակ իր կրած պարտության գլխավոր պատճառը (Հմմտ. Plutarch., Anton., 50): «Հրեական հնախոսության» մեջ (XV, 104) Հովսեպոսը Արտաքաղեսին չի անվանում պարթև: Հովսեպոսի այս վկայությունն է ընկած հորենացու երկրորդ գրքի XXIII գլխի հիմքում:

71 Արքելաոսը Անտոնիոսի օգնությամբ ստացավ Կապադոկիայի գահը և թագավորեց մ. թ. ա. 36—17 թթ.: Նրա մահից հետո Կապադոկիան վերածվեց

հռոմեական պրովինցիայի: Գործակցելով Անտոնինոսի հետ, Արքեպիսկոպոսը ստացավ նաև Փոքր Հայքի թագավորությունը և Կիլիկիայի մի մասը (Հ. Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Ա, Երևան, 1944, էջ 308):

72 Այս Գլափյուրայի մայրը, հավանաբար, եղել է Արտաշեսյան տոհմի հայ թագավորի դուստր (Հ. Հ. Մանանդյան, նույն տեղում, էջ 300):

73 Այս Տիգրանը, հավանաբար, Օգոստոսի կողմից 6 թ. Հայաստանի գահին բաղմեցված Տիգրան Ե-ն է (Հ. Հ. Մանանդյան, նույն տեղում):

74 Մասնավոր մարդ (ἰσώτης) հունական աշխարհում կոչվում էր այն քաղաքացին, որը չէր վարում որևէ պետական պաշտոն:

75 Տե՛ս Ժանոթ. 73:

76 Այս Ագրիպասը Քաղկիսի ոչ մեծ թագավորության տիրակալն էր, որին ներոն կայսրը, շնորհելով հիշյալ շորս քաղաքներն իրենց շրջակայքով, պարտավորեցնում է մասնակցել Հայաստանի և պարթևների դեմ հռոմայեցիների ձեռնարկած արշավանքին (Հ. Հ. Մանանդյան, նույն տեղում, էջ 327):

77 Պերեա (հուն. Περαια) կոչվում էր առհասարակ ջրից այն կողմ գտնվող երկիրը: Հնում այդպես էր կոչվում հատկապես Հորդանան գետից այն կողմ գտնվող Պաղեստինի մասը, որը և նկատի է առնված Հովսեպոսի այս հատվածում:

78 Բնագրում՝ ἐπίτροπος:

79 Իստրոս հնում կոչվում էր Դանուբ գետը:

80 Գադեյրա (լատին. Gades): Առափնյա քաղաք Պիրենյան թերակղզում:

81 Հռոմեական պետության մեջ բարձրաստիճան պաշտոնյաների առաջից ղնում էին հատուկ պաշտոնատար անձինք, որոնք, որպես իշխանության նշան, տանում էին ձողիկների մի կապոց, ծայրին կացին ամրացրած: Հռոմայեցի հյուպատոսների իշխանության նշանն ունեւր 12 ձողիկ, դիկտատորներինը՝ 24, քաղաքային պրետորներինը՝ 2, իսկ պրովինցիայի կառավարիչներինը՝ 6: Այս հատվածում խոսքը վերաբերում է այն բանին, որ Հունաստանը ենթարկվում էր հռոմայեցի կառավարչին:

82 Մեյուտիս լիճ հնում կոչվում էր Աղովի ծովը:

83 Հովսեպոսը, հավանաբար, նկատի ունի պարթևների թագավոր Վաղարշի եղբայր Տրդատին, որը Հռոմում թագադրվեց որպես հայոց թագավոր, այնտեղ թողնելով իր դստերը որպես պատանդ (հմմտ. Tacit., Annal., XV, 29 և հետ.):

84 Բնագրում՝ οὐχὺς ἐν γῇ. Անտիկ հեղինակները այսպես են անվանում իրենց հայտնի աշխարհը:

85 Հայտնի է, որ հռոմեական կայսրության բոլոր ազատ բնակիչները Հռոմի քաղաքացու իրավունքներ ստացան միայն Անտոնինոս Կարակալլա կայսեր ժամանակ (211—217 թթ.): Մեր թարգմանած հատվածում «բնակեցված երկրի բոլոր մարդիկ հռոմեացիներ են» ասելով, Հովսեպոսը ուզում է շեշտել, թե այդ բոլոր երկրները հպատակեցված են Հռոմին:

86 Ադիաբենեում իշխող արքայատոհմի Կլավդիոսի կայսրության ժամանակ (41—54 թթ.) հարել էր հրեական կրոնին, որի համար էլ Հովսեպոսը Ադիաբենեի բնակիչներին ցեղակիցներ է անվանում (հմմտ. Jos. Flav., Jud. Ant., XX, 17 և հետ.):

87 Չշիոթել Սելևկյան թագավոր Անտիոքոս Դ. Եպիփանեսի հետ: Այստեղ խոսքը Կոմմագենեի թագավոր Անտիոքոս Ե-ի մասին է:

88 Ակնարկությունը նախորդ ծանոթագրության մեջ հիշատակված Անտիոքոս Դ-ի մասին է:

89 Րստ Հերոդոտոսի, Աթենքի հայտնի օրենսդիր, հին աշխարհի ամենաիմաստուն մարդկանցից մեկը համարվող Սոլոնը ևս, Լյուդիայի արքա Կրեսոսի մոտ հյուրընկալվելիս, ղրույցի ժամանակ նույնպիսի մի ասույթ է արտահայտել (*Herod.*, I, 32).

90 Տիտոս Փլավիոս Սաբինոս Վեսպասիանոս: Վեսպասիանոս կայսեր որդին, որը իր հոր հետ մասնակցեց հրեական ապստամբության ճնշմանը և այն հասցրեց իր ավարտին: Վերադառնալով Հռոմ, Տիտոսը նախ դարձավ իր հոր գահակիցը, իսկ նրա մահից հետո՝ կայսր (79—81 թթ.):

91 Հռափանեան գտնվում էր հյուսիսային Սիրիայում, Եմեսայից (այժմ՝ Հոմս) արևմուտք:

92 Մելիտենե. այժմ՝ Մալաթիա:

93 Անտիոք անունով եղել են մոտ երկու տասնյակ քաղաքներ, հիմնադրված Սելևկյան առաջին թագավորների կողմից: Այստեղ խոսքը վերաբերում է նախկինում Սելևկյանների պետության մայրաքաղաք, այդ ժամանակ հռոմեական պրովինցիա դարձած Սիրիայի կենտրոն Անտիոքին: Սա իր ժամանակ երրորդ խոշոր քաղաքն էր հռոմեական կայսրության մեջ, Հռոմից և Ալեքսանդրիայից հետո, 500 հազարի հասնող բնակչությամբ, և եղել է հելլենիստական մշակույթի խոշորագույն օջախ, որտեղ կենտրոնացել էին մեծ թվով հրեաներ, կաղմակիր-պելով առանձին համայնք:

94 Տե՛ս ծանոթ. 84:

95 Այստեղ Հովսեպոսը նկատի ունի Սելևկյան Անտիոքոս Ա Սոտեր թագավորին (280—261 թթ.):

96 Սելևկյան Անտիոքոս Դ Եպիփանեսը թագավորել է 174—164 թթ.:

97 Հովսեպոսը մեկ այլ տեղ (*Contra Apion.*, II, 39) վկայում է, որ Անտիոքի հրեաներին այդ իրավունքները շնորհել էր դեռևս Սելևկյան հարստության և Անտիոք քաղաքի հիմնադիր Սելևկոս Ա նիկատորը (312—280 թթ.):

98 Խոսքը Պաղեստինի հրեաների ապստամբության մասին է:

99 Բնագրում՝ ἀρχαν τῶν ἐπ' Ἀντιοχείας ἰουδαίων.

100 Արվեստական օրենքի համաձայն, շաբաթվա յոթերորդ օրը սուրբ էր հրեաների համար, և այդ օրն աշխատելը համարվում էր սրբապղծություն:

101 Հուճարեն բնադրի ἡ ἀρχα, τα ἀρχεῖα, το γράμμα τοῦ βασιλεως, αἱ ἀρχαὶ բառերը համապատասխանաբար թարգմանել ենք՝ «հրապարակ», «մատենատուն», «ղիվանատուն», «ապարանք»:

102 Կեսենիոս Պետոսը այն անձնավորությունն է, որը 62 թ. Հռանդեայի մոտ խայտառակ պարտություն կրեց Տրդատի գլխավորած հայ-սյարթեական ուժերից: Այդ պարտության անմիջական հետևանքն այն էր, որ Հռոմը ստիպված եղավ Տրդատին ճանաչել որպես Հայաստանի թագավոր: Դրանով իսկ հաստատվում է հայ Արշակունիների հարստությունը:

103 Բնագրում՝ ἑταῖροι γράμματα.

104 Բնագրում՝ ἑταῖροι—ղեմոս:

105 Ասպարեղ (ἑταῖρος)—երկարության չափ անտիկ աշխարհում, որը հավասար էր մոտավորապես 185 մետրի:

106 Զեգմայի գետանցը գտնվում էր վերին Եփրատի աջ ափին, Սամոսատ

քաղաքի մոտ. իր անունը ստացել է այնտեղ գետի վրա կառուցված նավակների կամուրջից:

107 Վոլոգեսես-Վաղարշը (51—75 թթ.) պարթևական պետության ամենա-
ընդունակ և ամենահզոր թագավորներից էր: Մեծ է եղել նրա նպաստը Հայաս-
տանում Արշակունյաց հարստության հաստատման գործում:

108 Նախորդ հատվածներից մեկում Հովսեպոսը այս Արիստորուսին հի-
շատակում է իբրև Փոքր Հայքի թագավոր, իսկ Քաղկիսի (նույնը թե՛ Քաղկի-
դիկեսի) թագավոր համարում է Ագրիպպասին (տե՛ս էջ 80): Այդպես էլ ընդուն-
ված է պատմագրության մեջ (Հ. Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժո-
ղովրդի պատմության, հ. Ա, էջ 327 և 340):

109 Եմեսա (այժմ՝ Հոմս): Սիրիայում գտնվող համանուն փոքր թագավո-
րության կենտրոն, Օրոնտես գետի վրա: Այս թագավորությունը նախապես են-
թակա էր Հռոմին, իսկ 72 թ. հետո հռոմայեցիները այն միացրին իրենց Սիրիա
պրովինցիային: Եմեսայի թագավոր Սոեմոսի սերնդից մի իշխան հետագայում
դարձել է հայոց թագավոր (Հ. Հ. Մանանդյան, նույն տեղում, էջ 327,
K. B. Трубец, Очерки по истории культуры древней Армении, М.—Л.,
1953, էջ 225 և 235):

110 Տանայիս անտիկ հեղինակները կոչում էին Դոն գետը:

111 Հովսեպոսի երկերն ընթերցելիս մենք չգտանք այն հատվածը, որի մա-
սին այստեղ ակնարկում է մատենագիրը:

112 Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքներին նվիրված իր պատմության
մեջ II դ. հեղինակ Արրիանոսը նկարագրում է, թե ինչպես Ալեքսանդրը, Դարեհ
Կողոմանոսին հետապնդելիս, չկարողացավ հասնել նրան, նախքան սա կհասներ
այդ կետը, բայց Հովսեպոսի հիշատակած «երկաթե դարպասների» մասին ոչինչ
չի ասվում (Arrian., Anab., III, 20):

113 Այս հատվածում հիշատակված Պակորոսը (Բակուր) պարթևական Վա-
ղարշ Ա թագավորի և հայոց Տրդատ Ա թագավորի եղբայրն էր, որին Վաղարշը
հաստատել էր Մեդիա-Ատրպատականի գահի վրա:

114 Ա. Մ. Գարագաշյանը (Քննական պատմություն Հայոց, մասն Ա, Թիֆլիս,
1895, էջ 242—244) և Հ. Հ. Մանանդյանը (Քննական տեսություն հայ ժողովրդի
պատմության, հ. Բ, մասն Ա, Երևան, 1957, էջ 11—14) հավանական են համա-
րում, որ Խորենացուն հայտնի է եղել ավանների այս արշավանքը Հայաստանի
վրա (հմմտ. Խորենացի, Բ, Ժ):

115 Մեզ համար պարզ չէ, թե կանգուն (πῆχυς) ասելով Հովսեպոսը չափի
ի՞նչ միավոր է նկատի ունեցել, քանի որ 50 կանգուն բարձրանալով ջուրը ոչ
մի դեպքում չէր կարող ծածկել լեռները: Զրհեղեղի մասին պատմող Աստվա-
ծաշնչի համապատասխան հատվածում ևս (Գիրք ծննդոց, է) հիշատակված չափը
կանգունն է, բայց այս անգամ ոչ թե 50, այլ 15: Եթե նկատի է առնված սովո-
րական կանգունը, ապա կարելի է ենթադրել, որ երկու դեպքում ևս խոսքն այն
մասին է, թե ջրերը ծածկելով ամբողջ հրկիրը, նույնիսկ լեռներից վերև բարձրա-
ցան այդքան կանգուն: Սակայն բնագրի բառացի թարգմանությունը չի տալիս
այդ իմաստը:

116 Բնագրում՝ ἀπὸ βραχίων:

117 Հիերոնիմոս Եգիպտացու մասին ուրիշ ոչ մի տեղեկություն մեղ չի հա-
սել:

118 Մնասեաս: Լիկիայում (Փոքր Ասիա) ծնված մատենագիր, որն աշակերտել է Երատոսթենեսին. ստեղծագործել է մ. թ. ա. III դարի վերջերին:

119 Նիկողայոս Դամասկոսցին եղել է Հրեաստանի Հերովդես Մեծ թագավորի մտերիմն ու կենսագիրը, որը միաժամանակ գրել է ընդհանրական պատմություն: Այս վերջինը Հովսեպոսի գլխավոր աղբյուրներից մեկն է եղել:

120 Մինիաս երկիրը Աստվածաշնչում «Միննի» ձևով (ասսուրական սեպագիր արձանագրություններում՝ «Մաննա») հիշատակվում է միշտ Արարատի հետ կապակցված:

121 Բնագրում՝ Ἰαφίθ — Զաֆթա:

122 Տանալիս-Դոն գետը հին աշխարհում համարվել է սամանագիծ Ասիայի ու Եվրոպայի միջև:

123 Գոմարյանների նահապետ Գոմարը հիշատակված է նաև Աստվածաշնչում (Ծննդ. Ժ, 2—3 և Ա Մնաց., Ա, 5—6): Ուսումնասիրողները այս գոմարյաններին նույնացնում են կիմմերների հետ: Վերջիններս ասսուրական սեպագրերում հայտնի են Գիմիրի անունով (Հ. Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հ. Ա, էջ 10—11): Սակայն անբացատրելի է մնում այն, որ, Հովսեպոսի ասելով, գոմարյաններին հելլենները գալատներ են անվանում: Հայտնի է, որ գալատները կելտական ցեղերի թվին են պատկանում և առնչություն չունեն կիմմերների հետ:

124 Թեոբելոս անվանաձևը կապվում է ասսուրական սեպագրերում հանդիպող Թարալա անվան հետ, իսկ այդ երկրի բնակիչները՝ Թեոբելյանները, հավանաբար Հերոդոտոսի մոտ (III, 94) հիշատակված տիբարեններն են (τιβαρηνοί):

125 Մեսքենների անունը հանդիպում է ասսուրական սեպագիր արձանագրություններում muski ձևով: Մեսքենների ցեղը Հերոդոտոսի մոտ (VII, 78) հիշատակված մոսքերն են (μοσχοί):

126 Հովսեպոսի հիշատակած Ասքանաքսսը և ասքանաքսյանները համապատասխանում են Աստվածաշնչի Ասքանազին և Ասքանազյան գնդին: Կորյուն վարդապետը հայերին համարում է «Ասքանազեան ազգն» «Պատմութիւն վարուց և մահուան Մեսրոպայ վարդապետի, Վենետիկ, 1894, էջ 7) Աստվածաշնչի հետևյալ հատվածի հիման վրա. «Առէք զնշան ի վերայ երկրիդ, փող հարէք ընդ ազգս ամենայն, հրաւիրեցէք ի վերայ դորա (Բաբելոնի) գունդս. ալատուէր տուք յինէն Արարատեան թագաւորութեանցն և Ասքանազեան գնդին. կանգնեցէք ղնովաւ նետակալս. կռիւցէք ի վերայ նորա զթագաւորութիւնս Արարատայ, Միննեայ և Ասքենազայ» (Երեմիա, ՄԱ, 27): Անդրադառնալով այս վկայությանը, Հ. Մանանդյանը նշում է, թե «Ասքանազյան գունդը, ինչպես միանգամայն ճիշտ բացատրել է Ֆր. Դելիշը, նույնն է բեեռագիր արձանագրությունների «Աշգուզայ»-ի (Asgûza) հետ, որ պարզապես հյուսիսից արևելյան Անդրկովկաս արշավող սկյութացիների անունն է» (Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հ. Ա, էջ 11):

127 Թյուգրամեսը նույնական է Աստվածաշնչի Թոգարմա (Թորգոմ) անվան հետ, իսկ Թոգարմա (սեպագր. Թիլ-Գարիմմու) երկիրը ավանդաբար նույնացվում է Հայաստանի հետ:

128 Ելիմայեցիներ անվան տակ, հավանաբար, պիտի հասկանալ էլամի բնակիչներին:

129 Մի ձեռագրում Ուրոսի (Օւրօս) փոխարեն կարդում ենք Օտրոս (Օտրօս). իսկ մեկ այլ ձեռագրում՝ Ուլոս (Օւլօս):

130 Ուսումնասիրողները ենթադրում են, որ այստեղ Բերոսոսից մեջ բերված հատվածն ընկել է Հովսեպոսի բնագրից և չի հասել մեզ:

131 Այստեղ անունները բացահայտ կերպով հելլենականացված են: Այլ ձեռագրերում, ըստ երևույթին Աստվածաշնչին հիտևելով (Գ թագ., ԺԹ, 37, Եսայի, 1է, 38)՝ Ադրամելեքոս և Սարասարոս, որը ավելի մոտ է հորենացու մոտ պահպանված ավանդության անուններին:

132 Հմմտ. Մ. Խորենացի, Ա, իգ: Խորենացու «Պատմության» աշխարհարար իր թարգմանության այս հատվածը ծանոթագրելիս, Ստ. Մալխասյանցը նկատում է, որ «... Սենեքերիմի սպանությունը որդիների ձեռքով տեղի է ունեցել 681 թ. ն. Ք., և զարմանալի է, ինչպե՞ս ավելի քան 2500 տարի կենդանի է մնացել հայ ժողովրդի հիշողության մեջ, որովհետև Սասնա ծռերի շատ վարիանտներում հիշվում են այս Սանասարն ու Ադրամելեքը, որոնցից սերվել են Սասնա ծռերը՝ Մհերը և Դավիթ Սասունցին» (Մ. Խորենացի, Հայոց պատմություն, թարգմ., ներած. և ծանոթագր. Ստ. Մալխասյանի, Երևան, 1940, էջ 273):

133 Խոսքը Եգիպտոսի փարավոն Նեբաո Բ-ի մասին է, որը թագավորել է մ. թ. ա. 650—594 թ.:

134 Այս Հովակիմը՝ Հովսիայի որդին, մ. թ. ա. 610 թ. Եգիպտոսի Նեբաո փարավոնի կողմից հաստատվեց Հրեաստանի փոխարքա, իսկ 601 թ. հարկատու դարձավ Բաբելոնի Նաբուքոդոնոսոր թագավորին, կառավարելով մինչև իր մահը՝ 599 թ.:

135 Կարբեմիսսա (Կարբեմիշ): Առաջավոր Ասիայի հնագույն քաղաք, Եփրատ գետի վրա, խեթական թագավորության կենտրոններից:

136 Մասսագետները (հայկական աղբյուրներում մասքութք) հավանաբար սկյութական ցեղեր են եղել, որոնք քոչում էին Կասպից ծովի հյուսիս-արևելյան տափաստաններում: Հերոդոտոսը պատմում է, որ նրանց մոտ կանալք ընդհանուր էին, որ նրանք ղոհաբերում և ուտում էին ծերունիներին, սնվում կաթով ու մսով ու կովում էին և՛ հետիոտն, և՛ ձիավոր. նրանց թագուհին այդ ժամանակ եղել էր Թոմիրիսը, որի դեմ Կյուրոսը մ. թ. ա. 530 թ. արշավելով, սպանվեց:

137 Կյուրոսի արշավանքը մասսագետների դեմ հայտնի է նաև Խորենացուն, որը նկարագրելով Արտաշես Տիեզերակալի աղետալի վախճանը, գրում է. «Յետ փոքու ժամանակի աղէտք անցին զամենեքումբք. ոչ այնքան թշուառացաւ Կիւրոս ընդ Մասքուիս պատերազմելով, ոչ այսպիսի կիրս կրեաց Դարեհ ի Սկիւթացւոցն փախուստն, և ոչ Կամբիւէս յԵթովպացիս» (Մ. Խորենացի, Բ, Ժգ):

138 Այս դեպքում նկատի է առնված հրեաների Եհովա աստվածը:

139 Բնագրում՝ *τοπαρχων* — տոսլարխներ:

140 Հայտնի է, որ Դարեհ Ա-ի ժամանակ պարսկական տերության սատրապուխյունների թիվը երբեք 127 չի եղել: Հետագայում, երբ Սելևկյանները ժառանգեցին Աքեմենյան տերության մեծագույն մասը, սատրապուխյունների տարածությունը սահմանափակելով, դրանց թիվը, ըստ Ապպիանոսի (App. Syr., 62) հասցրին 72-ի: Տվյալ դեպքում իր արտահայտությունն է գտել այն, որ Փոքր Ասիայի նախկին հյուպարքիաները, Ասորիքի, Փյունիկիի և Պաղեստինի մերիա (μαρτυρία — բաժին) կոչված ավելի մանր միավորները վերածվեցին սատրապուխյունների: Ինչ վերաբերում է Փլավիոսի հիշատակած 127 թվին, ապա պիտի ենթադրել, որ այն վերցված է Աստվածաշնչից (Գիրք Եսթերայ, Ա, 1), որտեղ խոսվում է պարսկական տերության 127 գավառների մասին:

141 Բնագրում՝ *χιοναρις* — կիդարիս:

- 142 Սուսա (Շոշ)։ Արեմենյան արքայից արքայի մայրաքաղաքը, որտեղ հետագայում Ալեքսանդր Մակեդոնացին իր հարսանիքը կատարեց։
- 143 Րստ ավանդության, հրեական ցեղերը 12 էին, որոնցից յուրաքանչյուրը կրում էր հրեաների Հակոր նահապետի 12 որդիներից մեկի անունը։ Այդ ցեղերից մեկն էլ կրում էր Հակորի ամենակրտսեր որդու՝ Բենիամինի անունը։
- 144 Ադարը համապատասխանում է մարտ ամսին։
- 145 Բնագրում՝ τρις περσεως τῶν εὐνῶν—ազգերի առաջիններին։
- 146 Բնագրում՝ ὁ ἀπὸ γλαυ—դիագեմա։
- 147 Սա Արեմենյան վերջին թագավոր Դարեհ՝ Գ Կողոմանոսն է, որը նախ-Վինում եղել էր Արմենիայի սատրապը։
- 148 Գրանիկոն գետը (այժմ՝ Կոջա-չայ) գտնվում է Փոքր Ասիայի հյուսիս-արևմտյան մասում։ Այդ գետի ափին Ալեքսանդր Մակեդոնացին մ. թ. ա. 334 թ. մայիսին առաջին հաղթանակը տարավ պարսկական զորքերի դեմ, որոնց զլխավորում էին Հոնիայի, Լյուդիայի և Հելլենսպոնտոսյան Փուլուգիայի սատրապները։
- 149 Սանաբալլետեսը Դարեհ Կողոմանոսի կողմից որպես սատրապ ուղարկված էր Պաղեստին։
- 150 Մանասսեն հրեական ցեղապետներից մեկն էր, որն ամուսնացել էր Սանաբալլետեսի աղջկա հետ։
- 151 Նույնպիսին է Դիոդորոսի շարադրանքը (*Diodor.*, XVII, 32, 4. *Հմմտ. Arrian.*, II, 6, 4)։ Դարեհի զորքերի թիվը Արրիանոսի մոտ (II, 8, 8) ցույց է տրված 600 հազար մարդ, Դիոդորոսի մոտ (*XVII*, 31, 2)՝ 500 հազար, իսկ Յուստինոսի (XI, 9) և Կուրտիոսի մոտ (*XIII*, 24)՝ 400 հազար։
- 152 Իսսոսի ճակատամարտը տեղի է ունեցել մ. թ. ա. 333 թ. հոկտեմբերին։
- 153 Տյուրոս քաղաքի պաշարումը տևեց մոտ 7 ամիս, 332 թ. հունվարից մինչև հուլիս ամիսը (*Diodor.*, XVII, 46, 5. *Curtius*, IV, 4, 19)։
- 154 Խոսքը վերաբերում է Սելևկյան թագավոր Անտիոքոս Դ Եպիփանեսին (175—164 թթ.)։
- 155 Անտիոքոս Եպիփանեսի շոայլությանները վառ կերպով նկարագրել է Պոլիբիոսը (*XXVI*, 1)։
- 156 Սելևկյան տոմարի 147-րդ տարին համապատասխանում է մ. թ. ա. 166 հոկտ.—165 հոկտ. ժամանակահատվածին։ Ուստի մենք ենթադրում ենք, որ Հովսեպոսի մոտ հիշատակված այս արշավանքը Անտիոքոս Եպիփանեսը ձեռնարկել է ոչ թե Պարսկաստանի, այլ հայոց թագավոր Արտաշես Ա-ի դեմ, որն իրեն անկախ էր հայտարարել Սելևկյաններից և հրաժարվել էր հպատակության հարկ վճարելուց (հմմտ. *Diodor.*, XXXI, 17 և *Appian.*, *Syr.*, 45)։ Անտիոքոսը դեպի Արևելք կատարեց ևս մի արշավանք 164—163 թթ. ընթացքում, այս անգամ Պարսկաստանում գտնվող էլիմայիսի հարուստ տաճարը կողոպտելու նպատակով, որի համար էլ, վերջին հաշվով, հատուցեց իր կյանքով։
- 157 Վերին սատրապություններ կամ վերին երկրներ ասելով, անտիկ հեղինակները ենթադրել են Հայաստանը, Մեդիան, Պարսկաստանը և այլն։
- 158 էլիմայիս անունն էր կրում նաև Սուսիանայի՝ Պարսկաստանին հարած շրջանը, Տիգրիսի ստորին հոսանքում, որտեղ բնակվում էին ուղմատենչ և ավաշակաբարո ցեղեր, որոնք առանձնապես հայտնի էին որպես վարժ նետաձիգներ (*Strabo*, XVI c. 760: *Tit. Liv.*, XXXVII, 40)։
- 159 Սելևկյան տոմարի 149-րդ տարին համապատասխանում է մ. թ. ա. 164 հոկտ.—163 հոկտ. ժամանակահատվածին։

160 Սելևկյան թագավոր Դեմետրիոս Նիկատորը զահակալել է Անտիոքում Լրկու անգամ՝ մ. թ. ա. 147—142 և 128—126 թթ.:

161 Սա Արշակ 2 Միհրդատ Ա-ն է, որը թագավորել է 171—138 թթ.:

162 Տրյուփոնը եղել է Սելևկյանների զորավար և ունեցել է շատ փոթորկալից կյանք: Սպանելով Անտիոքոս 2-ին, որին ինքն էր գահ բարձրացրել, 142 թ. ինքը հռչակվեց թագավոր և իշխեց 3 տարի:

163 Այս պատերազմը տեղի է ունեցել 138 թ., որի ժամանակ պարթևները գերի վերցնելով Դեմետրիոսին, նրան մեծ պատիվներ շնորհեցին և ամուսնացրին արքայադստեր հետ:

164 Սա Անտիոքոս VII Սիդետեսն է (139—130 թթ.), Դեմետրիոս Բ-ի եղբայրը, որը Տրյուփոնին վտարելով, գահ էր բարձրացել:

165 Տե՛ս ծանոթ. 163:

166 Որոշ ձեռագրերում բաց է թողնված «հայոց» բառը: Դա, հավանաբար, այն պատճառով, որ Տիգրանն արդեն նվաճել էր Սելևկյան թագավորությունը և ժառանգել էր այդ գահը, իսկ անտիկ հեղինակները Սելևկյան թագավորներին պարզապես անվանում էին «թագավոր» (βασιλευς):

167 Որոշ ձեռագրերում՝ «50 բուր զորքով»:

168 Հունարեն բնագրում բացակայում է «մայրաքաղաք» լրացումը. սակայն այստեղ «պաշարեց» (περικυλίον) բառը անիմաստ է մնում առանց ուղիղ խնդրի, ինչպիսին տվյալ դեպքում կարող է լինել «մայրաքաղաքը» (գուցե և «Տիգրանակերտը») բառը: Առաջարկված լրացումը մեզ հնարավորություն է տալիս նոր տեսանկյունից գիտելու Տիգրանակերտի ճակատամարտին անմիջականորեն նախորդած դեպքերի պատմությունը (այդ մասին տե՛ս մեր հոդվածը՝ Տիգրան Բ-ին վերաբերող մի կարևոր ուղղում, ՊԲՀ, 1967, № 4, էջ 275—278):

169 Տե՛ս ծանոթ. 39:

170 Փլավիոսը իր «Հրեական պատերազմը» գրքում (I, 138) գրում է, որ Միհրդատի մահվան լուրը Պոմպեոսին հասավ, երբ սա բանակել էր նրիքովի մոտ՝ Հրեաստանում:

171 Միհրդատի մահը տեղի է ունեցել մ. թ. ա. 63 թ. զարնանը: Միհրդատյան պատերազմների մանրամասն նկարագրությունը տվող Ապպիանոսի պատմելով, Միհրդատն իր որդու ապստամբությունից հետո, իր իսկ խնդրանքով, ւպանվել էր իր թիկնապահներից մեկի ձեռքով:

172 Ստրաբոնը (64 մ. թ. ա.—20 մ. թ.) ծնվել է Պոնտական Կապադոկիայի Ամասիա քաղաքում:

173 Կոստ Կղզի էգեյան ծովում:

174 Սա հավանաբար Կլեոպատրա—Սելենե թագուհին է:

175 Ստրաբոնի այս վկայությունը վերցված է, հավանաբար, նրա մեզ չհասած «Պատմական հիշատակարաններ» (ἱστορικὰ ὑπομνήματα) երկից (տե՛ս ներածութ., էջ 20):

176 Փլավիոսն այստեղ նկատի է ունեցել ուրիշ հեղինակների, քանի որ ինքն այս դեպքերին քիչ է անդրադարձել (հմմտ. Հրեակ. պատ., I, 179): Կրասսոսը ջախջախվեց Կարրայի (այժմ՝ հառան) մոտ, Միջագետքում, մ. թ. ա. 53 թ. զարնանը, և մահապատժի ենթարկվեց:

177 Կասսիոսը Սիրիայի կառավարիչ էր մ. թ. ա. 53—51 թթ.:

178 Սատրապ ասելով Հովսեպոսն այստեղ նկատի ունի Բարգափոսեսին:

195 Ինչպես պարզվում է դրամագիտական նյութերից (P. Gardner, Part-

lian coinage, 1887, էջ 46), թագուհի դառնալուց հետո Թեսմուսայի անունը դառնում է Թեսա (աստվածուհի) Մուսա:

196 Դժվար չէ նկատել, որ Թեսմուսայի այս արարքը ոչ այնքան անձնական շահեր էր հետապնդում, ինչքան Հռոմի ընդհանուր քաղաքական շահերի տեսակետից հեռուն գնացող նպատակներ:

197 Այլ աղբյուրների համաձայն, տարբեր շարժառիթներ են Փրատեսին մղել իր որդիներին Հռոմ պատանդ ուղարկելու համար: Այսպես, Օգոստոս կայսեր հայտնի արձանագրություն-կտակը այդ աղտը վերագրում է Հռոմի բարեկամությունը ապահովելու Փրատեսի ձգտմանը (տե՛ս Res gestae divi Augusti (Monumenta Ancyranum), 32, ed. Th. Mommsen, Berlin, 1883): Նույնպիսի շարժառիթի մասին են խոսում Սուետոնիոսը (Sueton., Aug., 21), Տակիտոսը (Tac., Ann., II, 1) և Ստրաբոնը (XVI, 1, 28): Վերջին երկու հեղինակները, սակայն, ավելացնում են, որ Փրատեսը դրանով նպատակ ուներ կանխել իր դեմ հավանական որևէ ընդվզում, այն զրկելով Արշակունի տոհմից զլխավորող ունենալու հնարավորությունից: Տակիտոսն, օրինակ, գրում է, որ Փրատեսը Օգոստոսի նկատմամբ «իր բարեկամությունը ամրապնդելու նպատակով ուղարկել էր իր զավակների մի մասը Հռոմ, ոչ այնքան մեզանից վախենալու պատճառով, որքան համերկրացիների հավատարմությանը չվստահելու հետևանքով»: Իսկ Ստրաբոնն ուղղակի նշում է, որ Փրատեսն այդ քայլին դիմեց, որովհետև «... վախենում էր ընդվզումից և ապստամբությունից իր դեմ և գիտենալով, որ նրանք երբեք ուժեղ չէին լինի, եթե Արշակի տոհմից որևէ մեկին չդնեին նրա փոխարեն, քանի որ պարթևները չափազանց արշակասեր էին, ուստի հեռացրեց իր որդիներին, վերացնելու համար շարագործների այդ հույսը»:

198 Փրատակեսը դավադրաբար սպանվեց 4 թ., մինչդեռ Monumenta Ancyranum-ում նշված է, որ Փրատակեսը (արձանագրության մեջ՝ Փրատես—Φρατατης) փախչելով, ապաստան գտավ Հռոմում:

199 Օրդոնի սպանությունը տեղի է ունեցել 6 թ.:

200 Սա Ատրոպատենեի թագավոր Արտավան Գ-ն է, որին Փլավիոսը սխալմամբ համարում է Մեդիայի թագավոր: Իսկ Հ. Մանանդյանը (Քննական տեսություն..., հ. Ա, էջ 305—306) սխալմամբ գրում է. «Հովսեպոս Փլավիոսի վկայությունով, Արտավանը, պարթևական գահը գրավելուց առաջ, թագավոր էր եղել Ատրպատականի»: Ինչպես տեսանք, Հովսեպոսը նրան համարում է Մեդիայի թագավոր:

201 Սելևկիա խոշորագույն հելլենիստական քաղաքը կառուցվել էր մ. թ. ա. IV դ. վերջին Սելևկոս Նիկատորի կողմից Տիգրիսի աջ ափին, այժմյան Բաղդադից փոքր-ինչ հարավ:

202 Կտեսիփոն էր կոչվում հայ պատմագրության մեջ հայտնի պարսկական Տիգրոն քաղաքը, որը գտնվում էր Տիգրիսի ափին, Սելևկիայի մոտ, այժմյան Բաղդադից 60 մղոն հարավ:

203 Վոնոնեսը ոչ երկար ժամանակով (11—16 թթ.) անտերնշության շրջանում դառնում է Հայաստանում թագավոր:

204 Բնագրում՝ Νιφάτης—Նիփատես: Լ. Հ. Ֆելդմանը Հովսեպոսի անգլերեն թարգմանությանը կցած իր մի ծանոթագրության մեջ հավանական է համարում, որ Նիփատես կոչվում էր այլ առիթով մեզ անհայտ հայ առաջնորդներից մեկը, որ այդ հատվածը կարելի է թարգմանել նաև հետևյալ կերպ. «Նիփատեսը և որ այդ հատվածը կարելի է թարգմանել նաև հետևյալ կերպ. «Նիփատեսը

իրեն շրջապատող հայ մեծամեծներով» (տե՛ս *Josephus*, London, vol. IX, p. 40, note b):

205 Օրոդեսը Հայաստանում իշխեց 15—18 թթ., մինչև այն ժամանակ, երբ Գերմանիկոս կայսրը տեսնելով, որ հայերը պատրաստ են որպես թագավոր լնդունելու հայերի միջավայրում հասակ առած Զենոնին, որը Պոնտոսի Պոլեմոն թագավորի որդին էր, թագադրեց նրան, տալով Արտաշես անունը (*Tacit.*, *Annal.*, II, 56; *Sueton.*, *Gaius*, 1; *Strabo*, XII, 3, 29; Տե՛ս նաև Հ. Հ. Մանանյան, Քննական տեսություն..., հ. Ա, էջ 308—309):

206 Կոմմագենեում ստեղծված նույն դրուժյան մասին վկայում է նաև Տակիտոսը (*Annal.*, II 42):

207 Վիտելիոսը Սիրիա պրովինցիայի կառավարիչն էր:

208 Տակիտոսն այս տրամադրությունները բացատրում է տարբեր շարժառիթներով: Նրա վկայությամբ (*Annal.*, VI, 31—32), Արտաբանոսի թշնամության գլխավոր պատճառը եղել էր Տիբերիոսի ձգտումը նրան գահից հեռացնելու և փոխարենը սկզբում Փրատեսին, ապա Տրդատին թագավորեցնելու համար: Մի այլ պատճառ էլ հայկական գահը խլելն էր Արտաբանոսի կողմից իր որդի Սրշակի համար:

209 Հ. Մանանյանն իրավացի կերպով այս հատվածի վերջին մասը համարում է անհավաստի: Նա գրում է. «Հովսեփոս Փլավիոսի այս վկայության մեջ անհավաստի է, իհարկե, նրա հաղորդած վերջին տեղեկությունը, որ իբր թե իբերները, աղվանները և ալանները ավերել էին պարթևների երկիրը: Իրապես, այդ պատերազմը տեղի էր ունեցել Հայաստանում և ավերվել ու կողոպտվել էր ոչ թե պարթևների, այլ հայերի երկիրը» (Հ. Մանանյան, Քննական տեսություն..., հ. Ա, էջ 314):

210 Դայերը Միջին Ասիայում բնակվող ցեղեր էին, որոնց մասին խոսում է Պլինիոսը (*Hist. Nat.* VI, 19), իսկ սակերը նրանց հարևաններն էին ու ցեղակիցները, որոնց մասին հիշատակում է դեռևս Հերոդոտոսը (VII, 9): Այս նույն դեպքերի մասին խոսելիս, Տակիտոսը (*Annal.*, VI, 44) գրում է, որ Արտաբանոսը զորք հավաքեց սկյութական երկրում:

211 Բնագրում՝ *περιγραφή*:

212 Սա Տիգրան Ե-ն է, որը Հայաստանում թագավորել է մ. թ. 6 թ.: Այս նույն իրադարձությունների հանգամանալից նկարագրությունը տվել է Տակիտոսը (*Annal.*, VI, 30):

213 Խոսքը Տիգրան Զ-ի մասին է, որը Հայաստանում թագավորել է որպես Հռոմի դրածո 60—61 թթ.: Տակիտոսը (*Annal.*, VI, 26) նույնպես նշում է, որ Տիգրանը ներոնի կողմից հաստատվել էր Հայաստանի գահին: Նա ավելացնում է, որ Հռոմում Տիգրանի երկար ժամանակ որպես սլատանդ մնալը նրան դարձրել էր ստրկահոգի և Հռոմի ձեռքին գործիք: Նրան հայերը ընդունեցին միայն այն պատճառով, որ իրենք առավել վախենում էին պարթևներից:

214 Վիսպասիանոս, Հռոմի կայսր (69—79 թթ.), Փլավիանների կայսերական դինաստիայի հիմնադիրը: Վեսպասիանոսը եղել է Հովսեպոսի բարերարը և հովանավորը, շնորհելով նրան նույնիսկ իր ազգանունը:

215 Կապպադովկիայի և Կոմմագենեի նախկին թագավորությունները Տիբերիոս կայսրը 17 թ. վերածել էր հռոմեական պրովինցիաների: 37 թ. նոր կայսր Գայոս Գերմանիկոս Կալիգուլան (37—41 թթ.) Կոմմագենեի թագավորությունը վերականգնեց և այն հանձնեց նախկին թագավոր Անտիոքոս Գ-ի որդուն՝ Ան-

տիոբոս Դ-ին, նրա թագավորությանը միացնելով նաև Հյուսիսային Սիրիան և Կիլիկիայի ծովափը (Dio Cass., LIX, 8, 2): Նրա թագավորությունը կարճ ժամանակ հետո Կալիգուլայի կողմից վերացվեց, բայց այն վերականգնեց Կլավդիոս կայսրը 41 թ.: Անտիոբոսը վերջնականապես զրկվեց իր թագավորությունից 72 թ.:

216 Կլավդիոսը եղել է Հռոմի կայսր 41—54 թթ.:

217 Ալաբարբեսը (αλαρβας) հրեաների մոտ ընդհանուր հարկահավաքի պաշտոն էր (հմմտ. Josephus, vol. IX, 1955, London, p. 103, note 7):

218 Սամսլիգեբրամոս անունը հայտնի է մեր պատմահոգրը Շամշադրամ ձեվով: Խորենացու պատմելով (Բ, 1), սա Աբգար թագավորի ժամանակ Ապահունյաց տոհմի նահապետն էր:

219 Կոտիսը Պոնտոսի թագավոր Պոլեմոն Ա-ի թոռն էր, Թրակիայի Կոտիս Բագավորի որդին, որը 37 թ. Կալիգուլայի կողմից կարգվել էր Փոքր Հայքի թագավոր (հմմտ. Dio Cass., LIX, 12, 2): Տակիտոսը (Annal., XI, 9) հաղորդում է, որ 47 թ. Կլավդիոս կայսրն իր նամակով խանգարեց նրա արշավանքը Հայաստան, որի նպատակն էր արգելել Հռոմի հովանավորյալ Միհրդատ Իբերացու վերահաստատումը Հայաստանում:

220 Այս Պոլեմոնը Փոքր Հայքի թագավոր Կոտիսի (տե՛ս նախորդ ծանոթ.) եղբայրն էր և թագավորել էր Պոնտոսում 37—63 թթ.:

221 Ադիաբենեի թագավորությունը, Արբելա մայրաքաղաքով, գտնվում էր Հյուսիսային Միջագետքում:

222 Ֆ. Յուստին (F. Justi, Iranisches Namenbuch, 1895, s. v. „Yazata“, SS 145—146) նշում է, որ Իգատես անունը պարսկերենում նշանակում է «հանճարեղ», «աստվածապաշտ» և օգտագործվել է հատկապես Միթրայի նկատմամբ, իսկ հետագայում հոգնակի ձևով նշանակել է «աստված»:

223 Փարակա-Սպասինու քաղաքը Եփրատի և Տիգրիսի գետաբերանների միջև ընկած փոքրիկ թագավորության կենտրոնն էր (հմմտ. Dio Cass., LXVIII 28, 4 և Ptolem., VI, 3, 2):

224 Ո՞ր երկիրն է Կարրոն կոչվել, դեռևս հաստատ ասել դժվար է: Դա, իհարկե, Հյուսիսային Միջագետքում գտնվող Կարրա (Խառան) վայրը չէ, քանի որ Փլավիոսը նշում էր, որ այս Կարրոն վայրում կարելի է տեսնել Նոյի տապանի մնացորդները: Հետևաբար, այստեղ ընթերցվածը հնարավոր է ուղղել «Կորդուք», որտեղ Արարսդ լեռան վրա կանգնել է բիբլիական տապանը (տե՛ս J. Markwart, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, 1913, էջ 269, ծան. 4, որտեղ Մարկվարտը Καρρών-ի փոխարեն առաջարկում է կարդալ Καρδω—Կորդուք): Այդ դեպքում, սակայն, կասկած է հարուցում այն հանգամանքը, որ Կարրոն երկրում աճում էր համեմունքը (ἄμυγδαλον), ինչպիսի բույս չի հանդիպում Կորդվաց աշխարհում:

225 Բնագրում՝ ἐπιτροπος—էպիտրոպոս:

226 Լ. Հ. Ֆելդմանը Փլավիոսի անգլերեն թարգմանությանը կցած իր ծանոթագրության մեջ նշում է, որ Կլեմենտը Փլավիոսի գերմաներեն թարգմանության համապատասխան ծանոթագրության մեջ բացատրում է, թե sampsa արաբների մոտ նշանակում է «արև» և որ sampsera-ն արևի ձև ունեցող ոսկե վահան էր, որը կրում էին որպես իշխանության նշան (Josephus, vol. IX, London, 1955, p. 406, note a):

227 Տիարան պարսկական խույր էր, որը գլխին ուղիղ դնելու իրավունքը

միայն պարսից թագավորն ունենա: Այդ մասին Քսենոփոնը սատրապ Տիսսափենոսի բերանով վկայում է. «Միայն արքան իրավունք ունի գլխին ուղիղ տիարա դնելու...» *Xenoph., Anab., II, 5, 23*: Հմմտ. նաև *Aristophan., "Ορνεύς, 487*):

228 Ստրաբոնն այս քաղաքը անվանում է Անտիոք Միգդոնիայում (*Strabo, XVI, 1, 23, C. 747*):

229 Տակիտոսը (*Annal., XI, 8*) պատմում է, որ Արտաբանեսին հաջորդեց Գոտարգեսը, իսկ սրան՝ նրա վերադարձած եղբայրը՝ Վարդանեսը: Հովսեպոսի մոտ Գոտարգեսը հաջորդում է Վարդանեսին: *J. G. C. Anderson*-ը այս երկու վկայությունների մեջ հակասություն է տեսնում և Հովսեպոսի վկայությունը համարում ոչ ճիշտ (*Cambr. Anc. history, v. X, 1934, էջ 754, ծան. 1*): Սակայն իրականում այդ հաղորդումների միջև հակասություն չկա: Ըստ Տակիտոսի, Արտաբանեսի մահից անմիջապես հետո, կարճ ժամանակով Գոտարգեսը վերցնում է իշխանությունը, սակայն Վարդանեսի ժամանելուց հետո Գոտարգեսը համաձայնության գալով նրա հետ, գահը հանձնում է նրան և միայն Վարդանեսի սպանությունից հետո Գոտարգեսը վերջնականապես հաստատվում է գահի վրա (*Tacit., Annal., XI, 9—10*), մինչդեռ Հովսեպոսը իր շարադրանքի մեջ զանց է առել Գոտարգեսի առաջին կարճատև գահակալումը:

230 Բնագրում՝ *Κοιτῶν* (Կոտարգես): Տակիտոսը (*Annal., XII, 10*) Գոտարգեսին պատկերում է որպես դաժան տիրակալի աղնվականության և ժողովրդի հետ ունեցած իր հարաբերություններում: Գոտարգեսի անթիվ ոճիրներին ղոհ գնացին նրա եղբայրները, մոտիկ և հեռավոր աղգակիցները, բաղում պալատականներ, հղի կանայք: Վարդանեսի սպանությունից հետո գահի շուրջ պայքար է ծավալվում Գոտարգեսի և Միհրդատի միջև: Այս հակամարտության մասին Հովսեպոսը ոչինչ չի պատմում: Ըստ Տակիտոսի (*Annal., XII, 13*), այս պայքարի ընթացքում Իգատեսը առերես դաշնակցում է Միհրդատի հետ, բայց քաղաքացիական համակրում էր Գոտարգեսին և պարսկական դահի այս երկու հավակնորդների միջև տեղի ունեցած վճռական ընդհարումից առաջ անցնում է Գոտարգեսի կողմը:

231 Տակիտոսի պատմելով (*Annal., XII, 14*), Գոտարգեսը ոչ թե ղոհ է գնում դավադրության, այլ հիվանդանում է ու մահանում:

232 Սա հայ պատմագիտության մեջ հայտնի Վաղարշ Ա-ն է, Հայաստանի Արշակունյաց թագավորության հիմնադիր Տրդատ Ա-ի եղբայրը, որը պարթևական գահին նստեց 51—75 թթ., դառնալով պարթևական ամենաընդունակ և ամենաուժեղ թագավորներից մեկը: Հովսեպոսի շարադրանքում զանց է առնված Վոնոնեսի թագավորությունը, որը, համաձայն Տակիտոսի (*Annal., XII, 14*), հաջորդել է Գոտարգեսին: Բայց նույն ինքը Տակիտոսը նշում է նաև, որ Վոնոնեսի թագավորությունը կարճատև էր և անփառունակ: Ուստի և հավանական է, որ Հովսեպոսը, որը տվել է պարթևների գահակալական կոիվների շատ ամփոփ շարադրանքը, հարկ չի համարել նշելու նրա թագավորությունը:

233 Տակիտոսը (*Annal., XV, 2*) նշում է, որ Պակորոսն արդեն իշխում էր Մեդիայում, երբ Վուրդեսեսը դարձավ թաղավոր: Պակորոսն այնտեղ ապաստանել էր ավանների արշավանքից հետո:

234 Հովսեպոսը, ցավոք, իր խոստումը չի կատարում: Այսուհանդերձ, Տակիտոսը որոշ տեղեկություններ հաղորդում է Մոնորադոսի հետագա գործունեության

մասին: նա պատմում է, որ Մոնորադոսը դիմում է պարթևների թագավոր Վաղարշ Ա-ին, որպեսզի սա իրեն օգնի հռոմայեցիների կողմից Հայաստանի թագավոր կարգված Տիգրանի դեմ, որը մ. թ. 62 թ. ասպատակում էր Ադիարենեն (Tacit., Annal., XVI, 1 և XV, 14):

235 Հովսեպոսը պատմում է, որ Հրեաստանի թագավոր Ագրիպպասը ունեցել էր մի տղա և երեք աղջիկ, որոնցից մեկը՝ Դրուսիլան, պետք է ամուսնանար Կոմմագենեի Անտիոքոս թագավորի որդի Նախիանեսի հետ, բայց այդ ամուսնությունը տեղի չի ունենում (Joseph. Flav., Antiq., XIX, 355):

236 Այս Սոեմոսը կապ ունի՝ արդյոք ներոնից Ծոփքի հայկական թագավորության դահն ստացած ծմեսայի իշխանական տոհմից սերած Սոեմոսի հետ (սմտ. Tacit., Annal., XIII, 7): J. G. C. Anderson-ը այս հարցին բացատրար է պատասխանում (Cambridge Ancient history, vol. X, 1934, էջ 758, ծան. 3), իսկ Հ. Մանանդյանը գրում է. «Փոքր Հայքի թագավորսւթյունը, որ հիմնվեց Հայաստանի կողքին, տրվեց Արիստորոզոսին, որը Հերովդեսի սերունդիցն էր, իսկ Ծոփքի թագավորսւթյունը՝ Սոեմոսին, որն էմեսայի իշխանների տոհմիցն էր» (Հ. Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հ. Ա, էջ 327):

237 Նույն վկայությունը կա նաև Տակիտոսի մոտ (Annal., XIII, 7):

238 Բնագրում՝ Βαρζαβάνης— Բարզաբանես:

